

УДК 316.72(497.1)''1918/1992''

DOI: 10.5937/pr83-56435

Прегледни рад

Политичка ревија

1/2025.

Vol. 83

стр. 189-209

Милена Милосављевић Стевић*

*Факултет за пословне студије и право,
Универзитет Унион Никола Тесла, Београд*

ИНТЕГРАТИВНИ МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ У БИВШОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

Сажетак

Ауторка анализира политику и праксу интегративног мултикултурализма у бившој Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији (СФРЈ), чије су последице уочљиве и данас. Бројни механизми који су чинили структуру интегративног мултикултурализма у бившој СФРЈ, данас представљају неке од главних циљева од којих полазе и којима стреме мањинске групе у Србији. Анализа историјског контекста и државне конституције некадашње државе Југославије јасно упућују на постојање праксе интегративног мултикултурализма у различитим формама, која је као таква представљала политички одговор државе на „разноликост”, али и значајан идеолошки и политички концепт владајућих елита. Интегративни мултикултурализам у Србији био је присутан почевши од Берлинског конгреса (1878) када су усвојене одредбе о верским слободама које су наметнуте балканским државама – Турској, Румунији, Бугарској и Србији, од стране Француске, Немачке, Аустро-Угарске и Италије, преко формирања Прве Југославије (1918–1945), односно Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а затим и Друге Југославије (1945–1992), Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ) која је 1963. године променила назив у Социјалистичка Федеративна Република

* Имејл адреса: milena.milosavljevic.stevic@fpsp.edu.rs; ORCID: 0009-0002-3891-6754.

Југославија (1963–1992), након чега је уследио период међунационалних ратова у југословенској федерацији за које се управо интегративни мултикултурализам сматра одговорним.

Кључне речи: интегративни мултикултурализам, националне групе, национализам, сегрегација, националне мањине, СФРЈ

КОНТРОВЕРЗЕ И КОНТРАДИКТОРНОСТИ У ДЕФИНИСАЊУ МУЛТИКУЛТУРАЛИЗМА

У академској дебати, већ дужи временски период присутна је расправа о контроверзности, контрадикторности и опасностима мултикултурализма и политике идентитета. Поједини политички догађаји сведоче управо о томе. Посебну пажњу академске и шире јавности привукло је објављивање најновије књиге Френсиса Фукујаме (*Francis Fukuyama*) *Идентитет*, где овај аутор наводи да филозофија и политика идентитета уносе опасности у либералним демократијама (Fukuјама 2022, 6). Овде видимо да је подесност и применљивост политика идентитета упитна у западним либералним демократијама, које представљају главне заговорнике и промотере мултикултурализма. Према Фукујама, крај XX века показао је да политике идентитета својом радикализацијом доводе до дељења, фрагментације на уске групне идентитете унутар либералних демократија. „Јавним признањем уских групних идентитета, они се све више хомогенизују изнутра, те постају самодовољни идентитети који избегавају комуникацију са другим таквим идентитетима и са државом заједницом као целином”. Такође, „радикализацијом политике идентитета уске етно-културне групе почињу да живе, у једној те истој држави, све више и више једне поред друге или независно једне од других”. Крајња тачка процеса унутардржавне фрагментације, према Фукујама, може бити распад највећих либералних демократија. Заправо, Фукујама наводи да су искуства показала следеће: „у деловима света долази до слома централизованих институција, унутрашње поларизације и све већег недостатка консензуса” о заједничким принципима на којима треба да почива државна заједница (8-9). Дезинтеграционе тенденције

политика идентитета сада су на делу и у либералним демократијама, како је то био случај са социјалистичким федерацијама које су „експериментисале” са мултикултурализмом и механизмима прилагођавања етничким разликама. Ипак, да би одбранио либералну демократију, Фукујама наводи да идентитет није само средство за дезинтеграционе процесе, већ и да он може бити средство за интеграцију ужих идентитета у ширу државну заједницу. То је главно питање на које Фукујама покушава да одговори.

У политичком дискурсу, термин „мултикултурализам” постаје атрактиван шездесетих и седамдесетих година XX века, а пре њега појам „различитост” супротан национализму, ранијих четрдесетих година окупирао је пажњу западних политичких теоретичара. Најчешће се појам „мултикултурализам” односи на проблем интеграције мањинских група. Имајући у виду различите исходе и резултате у интеграцији мањинских, односно националних група, исправније је говорити о различитим облицима и верзијама мултикултурализма. Поред различитих варијација унутар самог мултикултурализма, важно је истаћи дистинкцију између западног и источно-европског мултикултурализма. Ова дистинкција на најекспресивнији начин указује како на контроверзност, тако и на контрадикторности самог мултикултурализма, нарочито у погледу механизма за интеграцију мањинских група, затим и на природу односно различити карактер мањинских група (националне мањине у Источној и Југоисточној Европи, док у западним државама наилазимо на проблем интеграције етничких мањина – имиграната, досељеника).

Један од главних приговора на либерални мултикултурализам Вила Кимлике (*Will Kymlicka*) односи се на (не)могућност извоза западних принципа, односно неприменљивост либералног мултикултурализма у Источној Европи, који је понуђен од стране међународних организација (ОУН, ОЕБС, НАТО) посткомунистичким државама као „пакет прве помоћи”, како би прошле кроз процес демократске транзиције. Од почетка седамдесетих година XX века, када је мултикултурализам постао актуелан у западном свету, принципе етнокултурне правде који су јединствена творевина и „изум” западне политичке и правне традиције, требало је имплементирати у посткомунистичким државама, најпре кроз нормативну сферу и институционализацију мултикултурализма – што је представљало главни показатељ демократске транзиције посткомунистичких

друштава. Освртом на овај приговор, Кимлика и Опалски уочавају да је уважавање права националних мањина у Источној Европи под притиском западних организација и представља „први озбиљан случај изводљивости и пожељности извоза западних стандарда о националним мањинама у остатак света”. Такође, ови аутори сматрају да постоји конфузија шта ти стандарди јесу, те подлежу локалним варијацијама. Заправо, политички лидери, доносиоци одлука и интелектуалци у Источној Европи немају јасну представу о западним принципима и стандардима, јер „њима је речено да је уважавање разлика есенцијални део демократизације, али им није речено зашто су права мањина везана за демократију или у каквом су односу ова права са принципима правде и слободе” (Kimlika i Opalski 2002, 19). Став да либерални мултикултурализам и принципе етнокултурне правде треба извозити ван Запада, у југословенском случају указује на ограничене домете мултикултурализма односно ограничене капацитете у интеграцији мањинских група на коју се најчешће позивају заговорници политике мултикултурализма.

Постоје и аутори који оповргавају само постојање југословенског мултикултурализма, наводећи да је у бившој Југославији постојала само „мултикултуралност”, односно егзистенција различитих етничких заједница, а не „мултикултурализам” као институционална пракса гарантовања колективних права, којом се признаје посебност и равноправност идентитета (Milenković 2012, 113). Томе треба додати, да се у некадашњој Југославији пракса интегративног мултикултурализма уочава и пре седамдесетих година XX века када мултикултурализам постаје атрактиван (П. Марковић), да би се током деведесетих година у западном свету говорило о „замору мултикултурализма”, „краху мултикултурализма” и његовој исцрпљености (K. Banting, B. V. Kimlika; P. Brukner). Ипак, после избијања националних сукоба у бившој СФРЈ деведесетих година XX века, на међународном нивоу јавила се „хитна потреба” о проналажењу трајних решења и политика које би биле прихватљиве демократским друштвима, како би се избегао етнички конфликт. Кристин Инглис (*Kristen Inglis*) сматра да успешност мултикултурализма зависи од подршке субнационалних региона (која је у југословенској федерацији изостала), односно од компатибилности локалних тежњи и циљева са мултикултуралним моделом, нарочито у случају где су мањинске групе територијално концентрисане (Inglis 1996, 59). Да би одбранио позицију либералног мултикултурализма, Вил

Кимлика, у књизи *Multicultural Odyssseys*, објављеној 2007. године наводи да се током времена променио начин на који се мањински проблем третира, као и предложена решења и лекови (Kymlicka 2007, 40; Milosavljević Stević 2023).

Постоји неколико елемената који указују на постојећу контроверзност мултикултурализма на теоријском и политичком нивоу. Прво – политичка употреба мултикултурализма разликује се од његове академске употребе. На теоријском нивоу, Андреа Семприни (*Andrea Semprini*) разликује четири типа теорија мултикултурализма (корпоративна/конзервативна теорија мултикултурализма; либерални мултикултурализам; лево-либерални мултикултурализам и критички (радикални) мултикултурализам)) које садрже различите елементе и имају различита исходишта. На контроверзност појма „мултикултурализам” упућује Питер Кивисто (*Peter Kivisto*) који наводи да: „...идеја мултикултурализма значи различите ствари за различите теоретичаре”, додајући да као и асимилација и културни плурализам пре њега, мултикултурализам укључује „неписано мишљење онога што је и што би требало да буде” (Kivisto 2002, 36). Такође, мултикултурализам није јасно одређен појам, сагласност око његовог значења не постоји ни у границама једне земље (Mesić 2012, 20). Управо, наведена несагласност о конзистентности појма „мултикултурализам” на теоријском нивоу (на шта упућују различите теорије мултикултурализма) као и постојећи облици/верзије мултикултурализма, уз неадекватно конципиран нормативни оквир за афирмацију различитости у институционалној сфери стварају маневарски простор за злоупотребу мултикултурализма у пракси, од стране политичких елита, односно „етничких предузетника” који експлоатишу „разноврсност”.

Контроверзности мултикултурализма доприноси његова саставница „култура” која има растегљиво значење и схватање, кретајући се од есенцијализма (култура схваћена као статична категорија) до постмодернистичког схватања (култура – друштвено условљена, зависна од постојећих услова у друштву), што се битније одражава на мултикултурализам, односно на његове потенцијале интеграције, на основу којих уочавамо различите облике мултикултурализма попут *melting pota*, интегративног и сегрегативног мултикултурализма. Главно „застрањивање” мултикултурализма потиче од антрополошког схватања културе, према којем „све културе поседују једнаку вредност и заслужују

једнак степен толеранције и поштовања”. Према Ериксену и Стјернфелту: „то је имало за последицу да антидемократске праксе буду прихваћене, уколико успеју да стекну статус „културне”, а не политичке” (Eriksen i Stjernfelt 2013, 15–16).

У литератури постоји становиште да мултикултурализам тежи претераном наглашавању хомогености унутар група, одвојености, односно сегрегацији етничких група (Ц. Хортон) као и пренаглашавању културних односно етничких разлика и специфичности. Мултикултурне политике упркос настојањима да отклоне узроке асимилације и створе услове за признавање идентитета добиле су другачију димензију, јер је у пракси дошло до пренаглашавања детерминисаних специфичности етно-културних мањина, што није био почетни циљ либералног мултикултурализма (Bašić 2017, 40).

У литератури о теорији мултикултурализма, мултикултурализам се најчешће означава иначе проблематичном дефиницијом, према којој он подразумева „суживот различитих етничких и културних група у плуралистичком друштву” као носилаца групних права. Из ове дефиниције се јасно види да концепт мултикултурализма упућује на суживот, а не на интеракцију етничких и културних група, што такође представља и полазну тачку у разликовању појавних облика мултикултурализма – интегративног и сегрегативног мултикултурализма, и главну мету критика на рачун мултикултурализма (Milosavljević Stević 2023, 6). Интеракција међу мањинским групама је кључни параметар у разликовању сегрегативног и интегративног мултикултурализма. Југословенски случај на експлицитан начин показује да управо одсуство комуникације и интеракције међу републикама у федерацији довело је до урушавања југословенског интегративног мултикултурализма.

Интегративна функција мултикултурализма упитна је и наилази на бројне изазове, а то показује и Џозеф Раз (*Joseph Raz*) који наводи да је мултикултурализам „погодан за друштва у којима постоји неколико стабилних културних заједница, које су жељне и способне да се овековече” (Wieviorka 1998, 901). Ова дефиниција показује да је мултикултурализам погодан оквир за самоидентификацију националних заједница, изградњу или рехабилитацију етничке самосвести мањинских група, те да као такав неминовно доприноси њиховој сегрегацији, а не интеграцији.

Ђулијана Прато (*Giuliana Prato*) сматра да мултикултурализам у комбинацији са мерама позитивне дискриминације представља препреку за интегративну функцију грађанства и ствара нове облике неједнакости, јер мањинске групе захваљујући својој културној дистинктивности имају веће шансе за успех и привилегије у образовним, економским, социјалним, политичким институцијама, што такође доприноси њиховој сегрегацији (Prato 2009, 7-9).

ПРАКСА ИНТЕГРАТИВНОГ МУЛТИКУЛТУРАЛИЗМА У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ФЕДЕРАТИВНОЈ РЕПУБЛИЦИ ЈУГОСЛАВИЈИ (СФРЈ)

Од стварања Југославије главна питања била су: слобода, равноправност и пуна национална афирмација народа и народности. Развој мултикултуралности у Србији бисмо могли објаснити кроз призму три односно два доминантна облика/модела мултикултурализма, а то су интегративни мултикултурализам, којег су противници означавали као „југословенски *melting pot*”, и сегрегативни мултикултурализам. Пракса интегративног мултикултурализма неретко се везује за постојање и опстанак Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ), где је постојао значајним делом адекватан нормативни и правни оквир за институционализацију различитости. То се поклапа са трендом који је уследио после Другог светског рата, а то је да се мањинско питање третира са већом дозом опрезности, као и да се постојеће националне и етничке разлике у одређеним државама институционализују кроз национално законодавство, уз ослањање на међународне документе и акте, да би се избегли међунационални сукоби и опасности због којих је избио Други светски рат, и поред постојања билатералних уговора о ненападању (између Немаца и Пољака). Бивша Југославија је следила тај тренд, а такође је учествовала у изради неких од међународних докумената.

После Другог светског рата у СФРЈ, комунистички лидери промовисали су мултикултурализам, односно „интерактивни мултикултурализам” који је представљао основу за решавање међунационалних односа у федерацији. Са једне стране, у политичком дискурсу постоји становиште да комунисти заправо нису ни правили јасну дистинкцију између интегративног

и сегрегативног мултикултурализма, нити су употребљавали термин „мултикултурализам” (Pavković 1998, 169). Са друге стране, интерактивни мултикултурализам представљао је ослонац за формирање комунистичког односно социјалистичког модела федерације у којој је требало остварити интеракцију и заједништво.

Већ педесетих година XX века, када су отворене дебате о функционалности федерације, постало је јасно да интерактивни мултикултурализам нема капацитета да кроз промоцију наднационалног идентитета „југословенства” замени посебне националне идентитете. То је постало очигледно крајем шездесетих година када долази до јачања република унутар федерације – што је створило сумњу у опстанак југословенства и суживот нација (Milosavljević Stević 2023, 53).

Комунисти су били „деца просветитељства” и „идеолошка браћа либерала“ полазећи од слогана слобода, једнакост и братство (Jović 2024, 64). Слоган „братство и јединство” указивао је на то да је јединство могуће постићи уколико постоји солидарност и братство међу народима. Овај слоган је био замењен слоганом „заједништво” да потом нестало.

Важно је истаћи да интегративни мултикултурализам на челу са комунистичком елитом, ослоњен на братство и јединство нису били новина у СФРЈ. После Првог светског рата, под окриљем Друштва народа било је неопходно развити институције и механизме за заштиту мањина. Заправо, после распада Аустроугарске, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1945) била је доминантна идеја о „троплеменом народу” и „интегралном југословенству” као јединственом, уједињујућем националном идентитету Јужних Словена (укључујући Србе, Хрвате, Словенце, Црногорце, Македонце и Бугаре). Противници интегралног југословенства видели су у политичком и идеолошком концепту „интегралног југословенства” покушај асимилације појединих народа да би се обезбедила доминација „српског хегемонизма”. Заправо, у Краљевину Југославију „свако је унео сопствену историју, сопствене тежње и интересе и свако је имао своје планове са Југославијом” – једни су заговарали идеју „блискости” и троплеменог народа, док су други полазили од идеје разлика и стремили ка томе да им Југославија послужи као средство за њихов пут до независне државе (Kovačević 1991, 22). За „прву заједничку државу јужних Словена”, Краљевину Југославију (од 1929. године) односно „Прву Југославију” неретко

се неосновано наводи да је представљала „тамницу народа”. Ипак, ова државна конституција донела је бројне користи народима које су се нашли под њеним окриљем – Словенци и Хрвати су остварили пун национални развој. Велико је питање да ли би Словенија данас постојала да није ушла у Краљевину СХС, а Хрвати су такође имали оправдање за улазак. Такође, призната су три национална идентитета, а Муслиманима је признат верски идентитет и имали су аутономију у вршењу шеријатског права, док су бројне националне мањине остваривале своје право на језик и културу. У Краљевини Југославији положај Муслимана био је нормативно уређен већ тридесетих година, односно кроз Закон о исламској верској заједници из 1930. године и Уставом исламске верске заједнице. Овај тренд заштите групно-диференцираних права Муслимана био је настављен и у ФНРЈ (Milosavljević Stević, 2023, 84).

Краљевина Југославија је ипак била успешна у односу на циљеве које је себи задала. Краљевина је постигла мир између зараћених снага у Првом светском рату, и поставила темеље за стварање осећаја заједништва Југословена. Јовић наводи да није коректно Краљевину Југославију третирати као раздобље које карактеришу искључиво међуетнички сукоби, јер су заправо они били „идеолошко и интересно засновани, а не само идентитетски” (Jović 2024, 55). Историја Краљевине Југославије је „историја сталног трагања за компромисом, за договором и неким стабилнијим решењем националног питања – између Срба и других народа тадашње Југославије”. Тај компромис је добро функционисао нпр. у односима између Словенаца и Срба, док је у другима такође дошло до макар делимичне стабилизације: у Црној Гори, Санџаку, на Косову, у Македонији, а многи Југословени су остали верни идеји Југославије. Већи је био број заговорника Југославије у периодима екстремног национализма (55).

Егзистирање СФРЈ и интегративни мултикултурализам обележили су социјализам и југословенство као идеологије, који су деловали у симбиози (социјализам се бранио југословенством, а југословенство социјализмом). Три принципа представљала су окосницу интегративног мултикултурализма СФРЈ: прво – принцип братства и јединства (представљао је извесну рехабилитацију идеје о троплеменом народу Краљевине СХС) инсистирањем на природној етничкој блискости јужнословенских народа; друго – принцип националне равноправности свој израз добио је у федеративном

уређењу Југославије, и треће – принцип социјализма надређен другим принципима, легитимисао је власт Комунистичке партије и социјалистичке државе, уместо демократске конституције Југославије као државе (Ковачевић 1991, 23). Југословенски социјалистички пројекат ослањао се на ојачавање позиције малих народа и мањина (народности), а ограничавао је моћ највећих – Срба, а донекле и Хрвата (Јовић 2024, 65). Нарочито се пазило да се не створи коалиција моћних, било да се ради о повезивању економски моћних република насупрот слабије развијених, итд. Такође, позиција неславенских етничких група постала је све боља. Југословенски национализам у потпуности је нестао из службеног дискурса. Албанци су се почели осећати као део структуре у Југославији – статус бивше „аутономне области” Косовско-метохијске, унапређен је најпре у „аутономну покрајину”, а затим у „Социјалистичку Аутономну Покрајину Косово”. Неколико Албанаца са Косова заузели су највише државне функције (Синан Хасани – председник Председништва Југославије (1986-1987), Али Схукриу – председник Председништва Централног комитета СК Југославије; Азем Власи – председник омладинске организације Југославије...). Такође је позиција других мањина била унапређена – попут Мађара и Италијана (66).

Педесетих година 20. века, у бившој Југославији постојало је становиште да је проблем националних односа решен кроз различите политичке и институционалне механизме. О југословенском наднационалном идентитету постојале су различите визије. Према Едварду Кардељу, члану Председништва ЦК СКЈ и СФРЈ, југословенска федерација требало је да буде „заједница новог типа” која не би подразумевала спајање у једну нацију (југословенство). Основу „заједнице новог типа” не чине етничка сродност, језик и култура, јер не могу да обезбеде зближавање народа Југославије. Кардељ је сматрао да је интегрално југословенство немогуће. Повезивање и уједињење народа могуће је остварити кроз економију и економске интересе, у смислу самосталног развоја и економског јачања појединих држава односно федералних јединица. Основу југословенства чине само „социјалистички интерес и социјалистичка свест” (Marković 2001, 17-18).

Јосип Броз Тито имао је супротан став и другачија очекивања од Кардеља. Броз је веровао у концепцију „интегралног југословенства”, „претапање”, „стапање народа” и заједнички наднационални, југословенски идентитет, очекујући да ће појединачни национални

идентитети избледети и нестати у оквиру снажне монолитне државе. Јосип Броз Тито у изјави из 1953. године наводи следеће: „Ми већ данас имамо масу ствари које наш народ сливају у једно... Национални и верски моменти и тако даље, помало бледе и опадају, иако ће се још дуже време повлачити” (41). Шездесетих година XX века када је постало јасно да је федерација у озбиљној кризи уместо појма „претапање”, почиње се употребљавати термин „интеграција” који означава економско спајање или за интеграцију међу народима. Интегративни мултикултурализам и концепција југословенства одржали су се до 1966. године, након чега су напуштени (Milosavljević Stević 2023, 20-21).

Најзначајнији кораци по питању решавања националних односа у Југославији. На Другом заседању АВНОЈ-а (1943. године, у Јајцу) донета је одлука о новом политичком уређењу, односно о федералном уређењу Југославије. Донесен је Устав Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ) усвојен 1946. године. Југославија је дефинисана као федеративна држава састављена од шест република (Народна Република Србија, Народна Република Хрватска, Народна Република Словенија, Народна Република Босна и Херцеговина, Народна Република Црна Гора и Народна Република Македонија) и две аутономне јединице (Војводина и Косово). Свака од република је имала право на национално самоопредељење, укључујући и отцепљење. Ово право којим су располагале државе односно републике у федерацији, покушале су да искористе и националне мањине у наредном периоду. Републике и покрајине бивше Југославије биле су успостављене на начин да омогуће живот „нације-етније” који је био претпостављен свим другим потребама и интересима људи, као појединаца, тако и припадника других социјеталних група и „колективитета” (Pandurević 2021, 18).

У политичком дискурсу наводи се да су два кључна елемента довела до дезинтеграције Југославије: сувереност република и право на самоопредељење народа. То је довело до развоја етничког национализма и умножавањем шанси за отцепљење. Промовисањем суверености република и права на самоопредељење народа у федерацији, према Протићу, створена је „макар и теоријска могућност за отцепљење и стварање националних држава” (Protić 2015, 37). Поједини партијски, комунистички часописи попут *Класне борбе* ширили су доктрину према којој сукоби у Југославији имају карактер народно-ослободилачког рата када је реч о потлаченим народима, а

грађанског рата када је реч о владајућем народу – Србима и Србији. Идеолошки и политички заступници свих народа сматрали су да је њихов народ потлачен. Под геслом стварања „националних државности”, од шездесетих година па на даље надлазио је нови талас национализма, што је блокирало демократски процес. Донекле стидљива парола о „националним државностима” прерасла је у борбени поклич за стварањем суверених националних држава. Тако је фамозно начело о праву народа на самоопредељење, којем је лењинизам-стаљинизам додао и право на отцепљење, прерасло у „свето” право на рат за остваривање суверенитета (Popov 1993, 190–191).

Уставне промене наведеног Устава ФНРЈ (1946) уследиле су 1953. године, када је донесен Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ и савезним органима власти (1953) који је омогућио још непосредније укључивање припадника националних мањина у социјалистичке друштвене односе, у различитим областима друштвеног живота (образовање, информисање на језицима мањина, учешће у привредним односима, представничким органима, органима самоуправљања – предузећима, здравственим и културним установама, итд.). Резултати мањинске политике ФНРЈ нарочито су били видљиви у области школства у случају турске, албанске и бугарске националне мањина, када је број основних и средњих школа значајно увећан школске године 1958/1959. Такође је број школа на мањинским језицима повећан за мађарску, словачку, чешку, румунску, русинску и италијанску националну мањину. Поред тога, значајан корак у области образовања националних мањина укључивао је и штампање књига на језицима националних мањина – издавачка кућа за албански језик „Рилиндија” у Приштини, за мађарски језик „Форум” у Новом Саду, итд (Obradović 2002, 325-326). ФНРЈ је улагала значајна финансијска средства за развој подручја са високом концентрацијом припадника мањина, нарочито у Аутономну Косовско-Метохијску област, где су припадници мањина чинили 70% становништва, а основан је Савезни фонд за развој привредно неразвијених подручја (326).

Према Љубомиру Тадићу: „једна од великих илузија које се могу дозволити деци, а које одрасле скупо коштају, јесте илузија, или боље идеологија братства и јединства”. Тадић се ослања на став Добрице Ћосића, који је навео да нас је идеологија братства и јединства једно време спашавала од ужаса међусобног уништења,

па је убрзо постала једна „пука самообмањивачка идеологија” иза које су се крили мрачни интереси. Није било држава на свету, које у својим уставима имају тзв. право народа на отцепљење као неки продужетак права народа на самоопредељење. Такво уставно право не постоји. Тадић наводи да је на тај начин код нас сецесија постала уставно могућа, а стимулисана од стране Немаца и Аустријанаца. „Код нас отцепљење од Југославије се сматра демократским правом које се онда подржава од стране тзв. Европе, и не само од ње”. На крају XX века, догађа се да „закасне нације” у Југославији оснивају своје државе (Tadić 1993, 186). У Уставу СФРЈ из 1974. године, Јосип Броз Тито је са својим сарадницима институционализовао грађански рат, тачније институционализовао је политичку рефеудализацију државе, стварајући у држави Југославији републике као државе у држави. То је био логички завршетак једне политике Комунистичке партије да Југославију „треба разбити као вештачку и версајску творевину” (185).

У бившој СФРЈ политика интеграције националних мањина подразумевала је институционално признање различитости и преношење вредности колективних идентитета етнокултурних заједница у универзалне принципе друштвене организације (Башић 2006, 70). Са једне стране, колективни идентитети етнокултурних заједница били су заштићени кроз универзални принцип „братства и јединства” и идеју југословенства. Са друге стране, идентитет Југословена грађен је „на флоскулама, принуди, у ауторитарном политичком систему” (70).

Афирмацију националних мањина у социјалистичкој Југославији, пратили су и захтеви да се термин „национална мањина” замени неким прикладнијим, јер се у тада постојећим условима „мањине не осећају мањинама”, па је њихов положај знатно измењен у односу на предратни период, уз образложење да термин „национална мањина” асоцира на предратни период и тежак положај мањина. У Уставу СФРЈ из 1963. године у члану 82, етничке заједнице које имају статус „народности” су: Албанци, Мађари, Словаци, Бугари, Румуни, Турци и Русини (Obradović 2002, 327). Чињеница је да су мањине у СФРЈ имале статус „народности” као „идеолошку конструкцију у сфери политике” која у таквом виду није нигде постојала. Права мањина су остваривана у пуном обиму, а права „великих” мањина нису се разликовала од права југословенских народа, што је указивало на висок степен заштите националних мањина (Stojković 1998, 497).

„Народ” и „народности” коришћени су као синоними за нацију и националности – националне мањине. Признате су нације (којих до тада није било) а то су: Македонци, Црногорци и Муслимани. Све до 1961. године у пописним материјалима није било рубрике „Муслиман” па отуда и незнање колико их је било у ФНРЈ И НР Србији. Тада је уведена рубрика Муслиман (1961) у смислу етничке припадности и од тог периода имамо нешто поузданије податке о њиховој бројчаној заступљености. Почев од пописа 1971. године па закључно са два каснија пописа (1981. и 1991.) Муслимани се пописују као нација, што је регулисано Уставним амандманом из 1971. године. Према томе, Муслимани у СФРЈ имају од 1971. године признат статус нације, озакоњен државним нормативама и тиме су правно доведени у равноправан положај са другим југословенским нацијама, а Муслимани се означавају као Муслимани са великим почетним словом „М“, те су тако представљени као нација. Најпоузданији подаци о бројчаној заступљености Муслимана у Србији су они из пописа 1991. године, када је регистровано 237.358 односно 2,7% Муслимана у Србији (Мушковић 1996, 753).

ПОКУШАЈ СПАШАВАЊА ИНТЕГРАТИВНОГ МУЛТИКУЛТУРАЛИЗМА У БИВШОЈ СФРЈ

Као што смо навели, крај шездесетих година XX века опстанак југословенске федерације и југословенства доведени су у питање због нарушених међунационалних односа прожетих економским интересима. У оквиру југословенског федерализма, односно социјалистичког модела федерализма одвијао се процес „федерирање федерације” (П. Марковић) и јачање федералних јединица у СФРЈ.

У оквиру интегративног мултикултурализма развили су се национализми појединих република, а пут њиховом развоју олакшала је комбинација са социјализмом који је утабао пут ка бујању националне самосвести етничких група. Социјализам је само успео да „прекрије” националне тензије, да би се након његовог пропадања дошло до „подстицања и свесне политизације етничитета” на простору бивше Југославије (Stanković-Pejnović 2010, 105).

Шездесете године XX века политику Комунистичке партије карактерисао је промењен однос према увезаним питањима, а то су: федерализам и концепција националног идентитета изражена у југословенству – који су заправо били главна полуга интегративног

мултикултурализма. На Осмом конгресу Савеза Комуниста Југославије долази до удаљавања од паролe „братство и јединство” коју су пропагирали комунистички политички лидери. На Осмом конгресу СКЈ, разматрани су ставови о противљењу федерацији и југословенству, где је Јосип Броз Тито изјавио: „Они бркају јединство народа са ликвидацијом нација и стварањем нечег новог, вештачког, то јест једне југословенске нације, што помало личи на асимилацију и бирократску централизацију, на унитаризам и хегемонизам” (Marković 2001, 27)

У оквиру националистичког дискурса отворена су питања о југословенству и правима мањих народа, односно националним правима. О концепцији „братство и јединство” постојала су супротна становишта, међу којима је и расправа између српског писца Добрице Ћосића и словеначког књижевног критичара Душана Пирјевца, 1961/1962. године. Они су имали различите ставове о постојању Југославије, републикама, нацијама и интеграцији. Ова дебата остала је актуелна међу интелектуалном и политичком елитом све до осамдесетих година. Према Добрици Ћосићу, међурепубличка сарадња била је сведена на борбу против „повампирених национализама”. Југословенство односно „социјалистичко југословенство” представљало је „виши облик интеграције”, док је свако испољавање посебности означавао као „ретроградно” (*Телеграм*, 20.01.1961). Са друге стране, према Душану Пирјевцу републике су представљале „националне организме”, односно „неприкосновену националну вољу”. Пирјевец је процес интеграције посматрао као „борбу за потпуну равноправност свих јединица и организама”. Интеграцију је могућа уколико сви ти организми и све федералне јединице у том процесу „доживе потврду себе” (Milosavljević Stević 2023, 54).

Принципи социјализма и југословенства били су угрожени деловањем хрватског и словеначког сепаратизма против тзв. српске хегемоније. То је утицало на политичке и институционалне сукобе око карактера југословенске федерације, однос централизације и децентрализације, као и на разарање принципа националне равноправности на чему је почивала ФНРЈ односно СФРЈ. Питања која се односе на „карактер југословенске федерације”, затим на централизам и децентрализацију представљали су главне теме због којих се посезало за уставном ревизијом. Кретајући се ка све већој децентрализацији, како би се удовољило сепаратистичким тежњама,

утабан је пут ка колапсу и дезинтеграцији Југославије. Комбинација различитих институционалних решења: децентрализација, економске реформе и „социјалистичка модернизација” нису успели да зауставе интензивирање националних тензија. „Социјалистичка модернизација и почетак кризе шездесетих година поставили су темељна питања етничког суживота, као и поделе политичке моћи и благостања”, а друштвени и економски интереси су „све више тумачени у категоријама етничких разлика” и „претворени у етничко - политичке захтеве” (Žanin Čalić 2013, 297; Milosavljević Stević 2023, 92).

Уследило је усвајање уставних амандмана 1967, 1968, 1969, и 1971. године, а затим и доношење Устава СФРЈ (1974) који је предвиђао продубљивање националне равноправности, како би Савез комуниста Југославије (СКЈ) могао да се обрачуна са национализмом у Хрватској, Словенији и на Косову. Устав СФРЈ (1974) афирмисао је такав степен народа и народности какав није био познат у свету. Гарантована је пуна сувереност народа и народности, обезбеђена самосталност република и покрајина, њихова обавезна сагласност за доношење одлука на савезном нивоу. Овај устав је омогућио и културно-просветни развој народа и народности, што је омогућило културни препород албанске народности у Југославији (Obradović 2002, 337). Такође, Устав СФРЈ (1974) предвиђао је постојање економске равноправности путем привредног развоја неразвијених подручја, посебно Косова. Поред правно-политичке, културно-језичке, постојала је и економска равноправност која је била уставом гарантована, што је довело до потпуне једнакости свих народа и народности у Југославији. Устав СФРЈ (1974) донео је значајне промене у положају народности које живе у Југославији. Устав је садржао бројне одредбе које обезбеђују равноправан статус народности са народима Југославије, а такође је предвиђао изједначеност покрајина са републикама, што је припадницима мањина (Албанцима, Мађарима) који живе у аутономним покрајинама Косова и Војводине створило привилегован положај, јер су одлучивали на нивоу покрајина и на нивоу федерације.

У послератном периоду комунисти су сами повезали национално питање са економским питањима, тврдећи да ће национално питање остати проблем, све док постоје неједнакости у нивоима економског развоја, у Југославији. „Економско ривалство међу националним регионима” било је можда најважнији фактор који је допринео успону национализма у доба титоиста” (Shoup 1968, 227). Политика

„уједначавања” региона која је требало да смири националне тензије, имала је другачији ефекат од очекиваног. Неразвијени региони (попут Црне Горе, Косова, Македоније) добијали су финансијску и бесповратну помоћ, што их је учинило економски зависним. Са друге стране, економски развијени и стабилни региони, односно федералне јединице попут Хрватске и Словеније тражиле су излазак из федерације. Шоуп сматра да су економски сукоби попримили национални карактер, што је било евидентно у два аспекта: прво, успостављањем великог контраста између развијених и неразвијених региона Југославије; друго, надметањем територијалних јединица успостављен је облик националног ривалства, који се кретао ка партикуларизму (Milosavljević Stević 223, 91-92).

„Проблем недовољно развијених подручја” у Југославији, о којем се дуго расправљало није решен, уз бројне мере и значајна средства којима је требало ублажити међурегионалне разлике у развијености појединих подручја. Једно од објашњења за овакав исход лежи у неповољном историјском наслеђу, што је довело до различитих „стартних позиција” за поједина подручја, а које су се даље репродуковале. Томе свакако треба додати и природни прираштај становништва, а то је додатно утицало на продубљивање јаза између развијених и неразвијених региона (Bolčić 1981, 109).

ЗАКЉУЧАК

Пример Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ) указује на постојање праксе интегративног мултикултурализма, иако он има упориште у западној политичкој и правној традицији. Искуство праксе интегративног мултикултурализма потврдило је став да су комунисти „идеолошка браћа либерала” (Д. Јовић) и скривени агенти Запада, који су експериментисали са њиме као значајним идеолошким и политичким концептом. Из наведеног видимо да је интегративна функција мултикултурализма упутна на готово свим пољима и државама, било да се ради о „старим” либералним демократијама (што је показао Фукујама у најновијој књизи *Идентитет*) или посткомунистичким државама. Бројни аспекти мултикултуралне политике, било да је реч о самоуправама, информисању, образовању или остваривању утицаја на локалном нивоу, стварају простор за сегрегацију мањинских група и дестабилизацију политичког поретка. Нема сумње да је интегративни

мултикултурализам најпре оличен кроз универзални принцип „братства и јединства” (који није имао капацитета да синтетише појединачне националности), затим кроз федерализам, и ојачавање позиција несловенских група унутар федерације (Албанаца, Мађара, Италијана) ширењем територијалних аутономија, уз различите покушаје спашавања федерације – нема адекватне механизме за опстанак, нити капацитета да се као такав одржи.

У политичкој сфери треба тражити одговоре за одрживост мултикултурализма, јер он заправо и јесте политички одговор државе на етнокултурну разноликост. У тренуцима када су поједини европски лидери (Ангела Меркел, Никола Саркози, Тони Блер) проглашавали „смрт мултикултурализма” он је губио на популарности и на теоријском нивоу. Део контрадикторности и контроверзности мултикултурализма, осим на теоријском нивоу, такође треба тражити у политичкој сфери, јер је мултикултурализам као теоријски и политички концепт осмишљен на начин да ствара довољно простора за злоупотребу и манипулацију од стране политичких елита. Пример бивше Југославије је то потврдио, јер су комунистичке политичке елите управо захваљујући механизмима мултикултурализма управљали националним тежњама, док су политички лидери који су заговарали одвајање и излазак из федерације, искористили ограниченост, односно „растегљивост” тих истих механизма да их примене у сопствену корист.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Bašić, Goran. 2017. „Multikulturalizam: kako dalje?” *Forum za sigurnosne studije*, vol. 1 (1): 33-43.
- Bolčić, Silvano. 1981. *Razvoj teritorijalnih zajednica*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Inglis, Christine. 1996. *Multiculturalism: New Policy Responses to Diversity*. UNESCO Policy Papers 4.
- Eriksen, Džans Martin i Frederik Stjernfelt. 2013. *Demokratske kontradikcije multikulturalizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Žanin Čalić, Mari. 2013. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: CLIO.
- Jović, Dejan. 2024. *Uvod u Jugoslaviju*. Novi Sad: Akademaska knjiga.

- Kivisto, Piter. 2002. *Multiculturalism in Global Society*, New Jersey: Blackwell Publishing.
- Kimlika, V. 2002. „Odgovor i zaključak.” U: *Može li se izvoziti liberalni pluralizam?*, ur. V. Kimlika i M. Opalski, 301–359. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Kymlicka, Will. 2007. *Multicultural Odysseys*. New York: Oxford University Press.
- Cosovschi, Agustin. 2015. *Between the Nation and Socialism in Yugoslavia. The Debate between Dobrica Ćosić and Dušan Pirjevec in the 1960s*, Slovansky prehled 101.
- Marković, Predrag. 2001. „Odnos partije i Tita prema jugoslovenskom i nacionalnom identitetu.” U: *Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni*, ur. Laslo Sekelj. 13–52. Beograd: Institut za evropske studije.
- Milenković, Miloš. 2013. „Jugoslovenski multikulturalizam.” U: *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu*, ur. Ivan Kovačević, 109–123. Beograd: Filozofski fakultet.
- Milosavljević Stević, Milena. 2023. *Održivi oblici multikulturalizma u Srbiji*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu: Fakultet političkih nauka.
- Mesić, Milan. 2012. „Je li (njemački) multikulturalizam mrtav?” U: *Aporije multikulturalizma*, ur. A. Lošonc i D. Prole. 11–31. Novi Sad: Mediteran.
- Mušović, Ejup. 1996. „Položaj Muslimana u Srbiji.” U: *Položaj nacionalnih manjina u SRJ*, ur. M. Macura i V. Stanovčić, 743–751. Beograd: SANU.
- Obradović, Žarko. 2002. *Manjine na Balkanu*. Beograd: Čigoja.
- Pandurević, Vinko. 2021. Etnonacionalna homogenizacija na post-jugoslovenskom prostoru/ Ethno-national homogenization in the post-Yugoslav area. *International journal of economics and law*. [Onlajn izd.]. vol. 11, no. 32. 74–85.
- Pavković, Aleksandar. 1998. „Multikulturalizam kao uvod u rasparčavanje države: slučaj Jugoslavije.” U: *Sociološki pregled*, vol. XXXII, br. 2, 155–170. Beograd: Sociološko društvo Srbije i Institut društvenih nauka.
- Protić, Milan. 2015. *Velika iluzija: život i smrt Jugoslavije*. Beograd: Colorgrafx.

- Popov, Nebojša. 1993. „Građanski rat kao reka ponornica.” U: *Filozofija i društvo IV*. 188–189. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Paul, Shoup. 1989. *Communism and Yugoslav National Question*, East Central European Studies of Columbia University, New York and London.
- Prato, Giuliana. (2009). *Beyond Multiculturalism: Views from Antropology*. UK: University of Kent.
- Stanković-Pejnović, Vesna. 2010. „Mogu li „nacionalne države” na Balkanu negirati multikulturalizam?”. U: *Sociološka luča IV/2*, 103–115.
- Stojković, M. (1998). „Uvodne napomene.” U: *Položaj nacionalnih manjina u SRJ*, ur. M. Macura i V. Stanovčić, 489–499. Beograd: SANU.
- Tadić, Ljubomir. 1993. „Permanentni građanski rat.” U: *Filozofija i društvo IV*. 184–188. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Fukujama, Francis. 2022. *Identitet*. Podgorica: CID.
- Wieviorka, Michel. 1998. „Is multiculturalism the solution?”, *Ethnic and racial studies*, vol. 21, no. 5.

Milena Milosavljević Stević*

*Faculty of Business Studies and Law,
Union Nikola Tesla University, Belgrade*

INTEGRATIVE MULTICULTURALISM IN THE FORMER YUGOSLAVIA

Resume

The author analyzes the policy and practice of integrative multiculturalism in the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY), the consequences of which are still noticeable today. The numerous mechanisms that made up the structure of integrative multiculturalism in the former SFRY today represent some of the main goals from which minority groups in Serbia proceed and strive. An analysis of the historical context and the state constitution of the former state of Yugoslavia clearly indicates the existence of the practice of integrative multiculturalism in various forms, which as such represented the state's political response to "diversity", but also a significant ideological and political concept of the ruling elites. Integrative multiculturalism was present starting from the Congress of Berlin (1878) when the provisions on religious freedom were adopted and imposed on the Balkan states – Turkey, Romania, Bulgaria and Serbia, by France, Germany, Austria-Hungary and Italy, through the formation of the First Yugoslavia (1918–1945) or the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and then the Second Yugoslavia (1945–1992), the Federal People's Republic of Yugoslavia (FNRJ) which in 1963 changed its name to the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (1963–1992), which was followed by a period of interethnic wars in the Yugoslav federation for which integrative multiculturalism is considered responsible.

Keywords: integrative multiculturalism, national groups, nationalism, segregation, national minorities, SFRY

* E-mail address: milena.milosavljevic.stevic@fbsp.edu.rs; ORCID: 0009-0002-3891-6754.

** Овај рад је примљен 31. јануара 2025. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 7. фебруара 2025. године.